

MŰHELY

TÜSKÉS ANNA

SZENT MÁRTON ALAKJA
SZÉLFORGÓKON

A Szent Márton közép-európai tiszteletére irányuló kutatás jelentősen fellendült az utóbbi tíz évben, kiállítás és konferencia egyaránt foglalkozott a témával.¹ Az ikonográfiai kutatások számba vettek számos műfajt az oltároktól a körmeneti zászlókig. Egy eddig kevésbé vizsgált műfaj az egyházi és világi épületek tornyát díszítő szélforgó. Szent Márton püspököknek a szombathelyi várostorony XIX. századi tervrajzain látható, szélforgó funkciót betöltő alakja pásztorbottal nem egyedi, de viszonylag ritka ikonográfia toronykeresztén.²

A templomok, óratornyok, városházák, kastélyok tornyán elhelyezett kereszteteket leggyakrabban szélforgó egészíti ki. Anyaguk valamilyen fém, gyakran réz vagy bronz. Az időjárási viszontagságokban megrozsdásodott szélforgó 50-100 évente megújításra, restaurálásra szorul. Ritkán maradtak fenn több száz vagy ezer éves toronykeresztek, ezekkel leginkább múzeumokban találkozhatunk.³ A múzeumi leltárakban a szélforgó nem mindig válik el egyértelműen a cégértől.

KUTATÁSTÖRTÉNET

A szombathelyi várostorony történetével korábban Benczik Gyula, újabban Zsámbéky Monika foglalkozott. A szélforgó ikonográfiájának fontosságára legutóbb Tóth Ferenc

- 1 Szent Márton kultuszának közép-európai emlékei: Szombathelyi Képtár, 2008. november 6 – 2009. február 22. A kiállítást rend., a katalógust szerk. és a fejezetek bev. szövegét írta Zsámbéky Monika. Szombathelyi Képtár, Szombathely, 2008.; A Szent Márton-kutatás legújabb eredményei: konferencia. Szerk. Zsámbéky Monika. Szombathelyi Képtár, Szombathely, 2009.
- 2 BENCZIK Gyula: A szombathelyi várostorony. Lapok Szombathely történetéből. *Panniculus Sec. C.* No. 55. 42. szám 1996. 4. old.; ZSÁMBÉKY Monika: III. 34. Várostorony terv, 19. sz. eleje. In: Szent Márton kultuszának közép-európai emlékei, 2008, 54. old.; ZSÁMBÉKY Monika: III. 35. Szent Mártont ábrázoló szélforgó a barokk várostoronyon. A várostorony sisakjának tervrajza, 1812. In: Szent Márton kultuszának közép-európai emlékei, 2008, 55. old.
- 3 Pl.: André DESVALLÉES: Chroniques. Arts et traditions populaires 17e Année, No. 1/2 (Janvier–Juin 1969), 136 (135–147). Artisanat: 68.57.1: girouette-enseigne de maréchal ferrant.

MŰHELY

TÜSKÉS ANNA: SZENT MÁRTON ALAKJA SZÉLFORGÓKON

mutatott rá Szent Márton kultuszának a szombathelyi várospolitikában betöltött szerepe kapcsán.⁴

Magyarországon a legáltalánosabban elterjedt szélforgó zászló formájú, vagy kakast ábrázol, átfogó kutatásuk azonban nem történt meg. B. Nagy Margit foglalkozott az erdélyi XVII–XVIII. századi udvarházak szélvitorláival a források tükrében.⁵

A szélforgók gyűjtésével, feldolgozásával és bemutatásával kevés kutató és múzeum foglalkozik,⁶ annál inkább kedvelik a műfajt a magángyűjtők. Franciaországban például a Suhard házaspár saját, mintegy ötszáz szélkakast számláló gyűjteményéből időszaki kiállításokat szervez múzeumokban.⁷

SZÉLFORGÓK IKONOGRÁFIÁJA

Ha középkori szélforgóból nem maradt is fenn sok, kéziratok rajzai, miniatura-ábrázolásai alapján tanulmányozhatók (*1. kép*),⁸ és viszonylag nagy szakirodalom foglalkozik velük a XIX. század közepétől.⁹ A szélforgók használatát szigorúan szabályozták a XVI. századig; csak a nemességnek volt joga házán ilyet elhelyezni. A legelterjedtebb forma magánházakon a lándzsaszászlócska vagy zászló, egyházi épületeken megengedettek voltak összetettebb formák is: szentek, angyalok, madarak és állatok alakja.

A XIV. századtól napjainkig terjedő anyagok ábrázolásuk szerint három fő témakörbe sorolhatók: 1. szimbólumok, 2. munka, 3. humor. Ikonográfiájukat tekintve a szélforgók leggyakrabban kakast ábrázolnak, ami a prédikátor szimbóluma. A középkori emlékek közül a legkorábbi fennmaradt a bresciai Santi Faustino e Giovita templom harangtornyán a IX. századból származó réz szélkakas.¹⁰ Az építető Ramperto püspök megrendelésére készült; az eredetileg aranyozott és ezüstözött réz figurát 1891-ben helyezték múzeumba. Egy XV. századi francia, domborított rézből készült szélkakast őriz például a Metropolitan Museum of Art (*2. kép*).¹¹ A prágai Szent Péter-templom tornya kovácsoltvas keresztjének tetején ugyancsak kakas látható (*3. kép*).

Ritkábban találkozunk csillaggal vagy az építés évszámát mutató zászlóval. Az építés évszámát mutató zászló látható például a tours-i középkori Szent Márton székesegyház óratornyán (*tour de l'horloge*). Ha a toronykeresztnek figurális díszítése van, az mindig

4 TÓTH Ferenc: A szombathelyi várospolitikai és a Szent Márton-kultusz. *Vasi Szemle*, 2014/1. sz. 9–23. old.

5 B. NAGY Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Bukarest, 1970, 42. old.

6 Pl.: Musée municipal de Laval; Musée des Arts décoratifs, Paris.

7 Collection Marcel Suhard, Issoudun.

8 Vázlatrajz pl.: François-Pierre GOY: Une source inattendue pour l'œuvre d'un des Racquet. (Le manuscrit de Hendrick Claes. Paris, Bibliothèque Nationale, Ms. Néerlandais 58.) *Revue de Musicologie* T. 80, No. 1 (1994), 105 (97–113) (f.14 : flèche de clocher avec girouette).

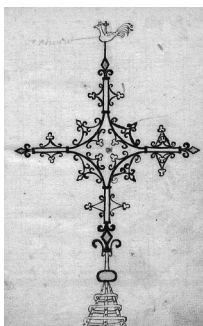
9 QUIÉRIÈRE, Eustache DE LA: Essai sur les girouettes, épis, cretes et autres décorations des anciens combles et pignons. Derache, Paris, 1846; J. P. EMSLIE: Weathercocks. *Folklore* Vol. 12, No. 1 (Mar., 1901), 99–100; SHAFFNER, Mary H.: Vanes and Weathercocks. *Bulletin of the Pennsylvania Museum* Vol. 5, No. 17 (Jan., 1907), 12–16; VAN COURT, Robert H.: New Type of the Weathervane. *The American Magazine of Art* Vol. 7, No. 12 (Oct., 1916), 489–493; SPENCER, Corinne W.: *Bibliography on Weather Vanes*. Gépírat. New York, Avery Library of Columbia University, 1938.

10 NOVATI, Francesco: „Li dis du Koc” di Jean de Condé ed il gallo del campanile nella poesia medioevale. *Officine del l'Istituto italiano d'arti grafiche*, Bergamo 1905, 39–46. old.

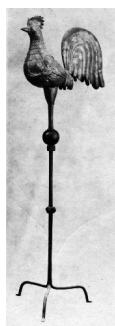
11 J. Pierpont Morgan ajándéka 1916-ban. Inv. no. 16.32.50a, b.

VASI SZEMLE

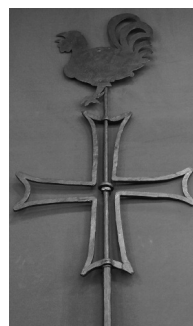
2017. LXXI. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

1. kép: Hendrick Claes: Toronykereszt kakassal. Szélforgó vázlatrajza, Paris, Bibliothèque Nationale, Ms. Néerlandais 58. f. 14

2. kép: Francia mester: Szélkakas, XV. század. Metropolitan Museum of Art, Inv. no. 16.32.50a, b

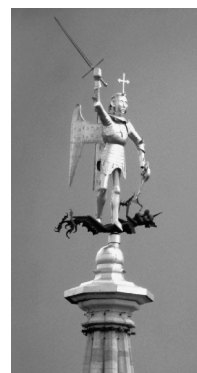
3. kép: Toronykereszt kakassal a Szent Péter-templomról, XVI. század vége. Prága, Főváros Múzeum

4. kép: Harsonázó angyal. Szélforgó. a) Kulturhistorischen Museums Franziskanerkloster; b) 2015. Zittau, Johanneum. Fénykép: Tüskés Anna, 2016

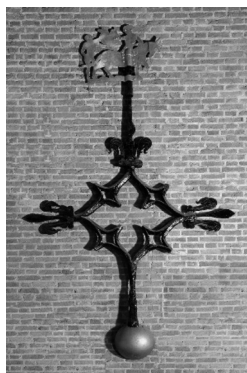
5. kép: Koponya. Szélforgó. Kutna Hora, temetőkápolna. Fénykép: Tüskés Anna, 2016

6. kép: Szent Mihály arkangyal. Szélforgó, 1454, Brüsszel, városháza

7. kép: Szent Miklós. Szélforgó, Domaszkow, Kościół św. Mikołaja. Fénykép: Tüskés Anna, 2016

8. kép: Szent Márton és a koldus. Toronykereszt, 1382, Utrecht, dóm. Fénykép: Marburger Bildindex

9. kép: Szent Márton és a koldus. Toronykereszt, 1382, Utrecht, dóm. Részlet. Fénykép: Marburger Bildindex

MŰHELY

TÜSKÉS ANNA: SZENT MÁRTON ALAKJA SZÉLFORGÓKON

valamilyen módon kapcsolatban áll a helység védőszentjével, az uralkodócsaláddal vagy az építtető családdal, intézménnyel, az ott üzőtt fő foglalkozással. Ez lehet például az építtető címere, a templom vagy a város védőszentjének alakja. Szélforgó-restaurálásról szóló forrás maradt fenn a XV. századból Amiens-ből¹²: 1449-ben a németalföldi Simon Marmion (1425 körül – 1489) táblakép-festő és miniátor a szénatároló tornyának kovácsoltvas szélforgójára a város címerét festette. A következő évben a magisztrátus Marmiont a vásártéren kőből és fából épült pellengér tetején lévő szélforgó festésével és aranyozásával bízta meg. Az építtető Schönberg család címere jelenik meg a seiffeni Bergkirche tornyának csúcsán. Az osztrák császári kétfejű sas látható többek között a bécsi Stephansdom-on vagy a baden-württembergi Amtzell zárándoktemplomán (Wallfahrtskirche Pfärrich).

Aranyozott rézből készült harsonázó angyal alak díszíti például a zittai Johanneum harangtornyát (4. kép).¹³ Egyes vélemények szerint ugyancsak szélforgóként szolgált a XV. századi lyoni szobrász, Jean Barber által készített, a lude-i kastély szélforgó angyalaként az 1867-es párizsi világkiállításon bemutatott tárgy, ami ma a Frich Collection darabja.¹⁴ Villard de Honnecourt vázlatkönyvének 22 folio verso oldalán azonban ábrázolja és magyarázza egy „forgó angyal” szerkezetét, aminek mozgását óramű szabályozta.¹⁵ A lakosság fő foglalkozására utal a tonhal alakú szélforgó a bretagne-i île de Groix Saint Tudy templomának tornyán. Ex-votóként is értelmezhető egy hajó alakú szélforgó a perpignan-i kereskedelmi tőzsde tetején.¹⁶

Az épület funkciójára is utalhat a szélforgó. Jó példa erre a Kutna Hora-i temető-kápolna toronydísze: koponya alatt két keresztbe tett csont (5. kép). Ritkán jelenik meg a toronykeresztben valamilyen bibliai jelenet. A Kánaán földjén, az Eskol völgyében szedett óriási szőlőfürtöt cipelő két alakot¹⁷ ábrázolja egy szélforgó Le Bois-Plage-en-Ré (île de Ré, Charente-Maritime) egyik háztetőjén.

VÉDŐSZENTEK SZÉLFORGÓN

Viszonylag ritkán látni szent alakját templom, óratorony, városháza tornyának tetején. A brüsszeli városháza tornyán 1454-ben elhelyezett, gonoszt legyőző Szent Mihály arkangyalt a város egyházi vezetői választották a város lelkeségének védőszentjéül (6. kép). Az alsó-sziléziai Domaszków falu XVI. század második felében emelt Szent Miklós-templom

12 HÉNAULT, Maurice: Les Marmion (Jehan, Simon, Mille et Colinet) peintres amiénois du XVe siècle. Revue Archéologique Quatrième Série, T. 9 (janvier-juin 1907), 134–135. (119–140.) old.

13 További példák harsonázó angyal alakos szélforgóra: a stuppach-i (Bad Mergentheim) Mária megkoronázása plébániatemplom tornyán és a schwarzhreindorfi Sankt Maria und Clemens templom 1752-ből származó toronykeresztjén.

14 A vita összefoglalása: BIEBEL, Franklin M.: The „Angelot” of Jean Barbet. The Art Bulletin Vol. 32, No. 4 (Dec., 1950), 336–344. old.

15 QUICHERAT, Jules: Notice sur l’album de Villard de Honnecourt, architecte du XIIIe siècle. Revue Archéologique 6e Année, No. 1 (1849), 76–77. (65–80.) old.

16 LAVEDRINE, Dominique-Marie: Les „ex-voto” marins du Roussillon. Revue d’histoire moderne et contemporaine T. 23e, No. 3, Recherches d’histoire régionale (Jul. – Sep., 1976) 410. (408–417.) old.

17 „Mikor pedig eljutának Eskol völgyéig, lemetszének ott egy szőlővesszőt egy szőlőfürttel, és ketten vivék azt rúdön; és a gránátalmákból és a figékből is szakasztának.” (Mózes negyedik könyve / Számok könyve 13,24)

VASI SZEMLE

2017. LXXI. ÉVFOLYAM I. SZÁM

ma (Kościół św. Mikołaja) tornyának szélforgóját Szent Miklós püspöksüveges és pásztorbotos alakja díszíti (7. kép).

A szombathelyi várostorony XIX. századi tervrajzain ábrázolt, a sisakgömbön pásztorbottal álló Szent Márton püspök alakjának egyelőre egy párhuzamát találtam. Az utrechti Szent Márton-székesegyház 1382-ben készült toronykeresztjén Szent Márton és a koldus jelenete látható (8–9. kép). Márton lovon ül és hátrafordulva nyújtja köpenyét a ló faránál álló koldusnak. Az utrechti dómtorony a legmagasabb templomtorony Németalföldön, 112 méter magas. A gótikus torony a város szimbóluma. A torony a Szent Márton-székesegyház tornya volt, 1321–1382 között épült Johannes Hainaut tervei alapján.¹⁸ Pénzhiány miatt a székesegyházat nem fejezték be. 1674-ben beomlott a hajó, és azóta a torony magában áll.

Összegezve megállapítható, hogy védőszentek alakját viszonylag ritkán ábrázolták torony szélforgóján. Szent Márton a szombathelyi várostorony tervrajzain látható püspöksüveges és pásztorbotos álló alakjának jó párhuzama a domaszkóvi templom Szent Miklós szélforgója. Szent Mártont a koldussal ábrázolták az utrechti dóm tornyának csúcsán, ami mára múzeumba került. Mindhárom épület esetében a védőszent alakját választotta a megrendelő a szélforgó díszéül.

18 Marburger Bildindex: Objekt 21004405: Schnell und Steiner, Foto: Lechtape, Andreas; Aufnahme-Nr. sskkf12639_15; Bilddatei sskkf12639_15; (color); Aufn.-Datum: 2006. DE KAM, René – KIPP, Frans: Utrecht, Der Domturm. Schnell & Steiner, Regensburg, 2007.